

UDK 811.163.6'367.624

Nataša Jakop

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU

LESIKALIZACIJA PROSTORSKIH RAZMERIC V SLOVENŠČINI: JEZIKOVNOPRAGMATIČNI VIDIK

V prispevku z jezikovnopragmatično analizo nabora jezikovnih izrazov najprej identificiramo jezikovne prvine s prostorsko referenco, kjer izražanje prostorskega temelji na dinamičnem, relativnostnem razumevanju prostora, odvisnem od opazovalca in pogosto tudi časovne dimenzije, nato s pragmatičnega vidika pojasnimo njihovo leksikaliziranost. Rezultate raziskave, ki razkrivajo razsežnosti egocentričnega pogleda govorca na prostor okrog sebe in dojemanje prostorskih razmerij v slovenščini, je mogoče uporabiti v leksikografiji pri obravnavi skupine prostorskih (tudi deiktivnih) prvin.

Ključne besede: izkustveni realizem, pragmatični pomen, prostorski prislovi, utelešeni razum

With a linguistic pragmatics analysis of the chosen linguistic means the author first identifies linguistic components with spatial reference where the expression of spatiality is based on dynamic, relative understanding of space, which depends on the observer and often on the temporal dimension. After that, she explains their lexicalization.

Keywords: expression of spatial relationships, lexicology, linguistic pragmatics, pragmatic meaning, spatial deixis

1 Uvod

Triletni otrok med vsakokratno hojo po nadvozu zastavi isto vprašanje: »*A smo zdaj zgoraj ali spodaj?*« Ta prvinska človeška prostorska izkušnja, povezana z jezikovnim izražanjem, je spodbudila intenzivnejše razmišljanje o tesni povezanosti procesa razumevanja prostorskih izrazov z našim neposrednim spoznavanjem, opazovanjem in aktivno jezikovno rabo. Postavljena je bila delovna hipoteza, da je v leksikalizacijo prostorskih razmerij neposredno vpleten človek s svojo bivanjsko izkušnjo. Teza je bila preverjena v okviru teorije izkustvenega realizma z analizo rabe prostorskih izrazov v korpusnem gradivu.

1.1 Izkustveni pristop k pragmatičnemu pomenu

Ideja o vključenosti človeškega izkustva v oblikovanje pomena jezikovnih izrazov ima teoretično podporo v »teoriji izkustvenega realizma« (prim. Kante 1998), ki zagovarja stališče, da povsem objektivne resnice ni, izkustvo pa postavlja za temeljni vir človeškega vedenja (Lakoff in Johnson 1980). Teorija je vzniknila iz ugotovitev kognitivnega jezikoslovca druge generacije Georgea Lakoffa in filozofa Marka

Johnsona, ki sta raziskovala vlogo metafore v človeškem mišljenju in ugotovila, da je metaforično strukturiranje eno ključnih miselnih procesov, pri katerem se navadna vsakdanja zaznavna izkušnja projicira na drugo področje zato, da strukturiramo izkušnjo na nov način.¹

Človeški možgani skušajo s pomočjo konkretnjših konceptov, ki so jasneje zasnovani z našim izkustvom, strukturirati abstraktnjše in kompleksnejše koncepte, tako da konceptualna metafora širi pojmovne in izrazne možnosti, npr. metafori *dobro je zgoraj, več je zgoraj*. Vsaka metafora je del sistema metafor, ki jih uporabljamo za razumevanje jezika in dojetje sveta. Temeljni viri za konceptualizacijo so povezani s človeško telesno izkušnjo ter izkušnjo s fizičnim in družbenokulturnim okoljem. Posamezni koncepti ne obstajajo avtonomno, temveč so del splošnega človeškega vedenja o svetu.

Teorija izkustvenega realizma, ki se je razvila v zadnjih 25 letih, podobno kot kognitivno jezikoslovje zavrača misel o obstoju objektivne resničnosti in jezika ne dojemajo zgolj kot njeno odsliskavo (GEERAERTS in CUYCKENS 2007: 36). Vsaka perspektiva je namreč subjektivno zaznamovana, zato je resničnost pogojena s človeško percepcijo, ki se oblikuje v skladu s človeškim izkustvom (MARMARIDOU 2000: 47). V tem smislu je zanimivo primerjati slovarske razlage, npr. razlagi za dve pasmi psa (z različno namembnostjo), ki sta, objektivno gledano oz. izmerljivo, približno enake velikosti: *buldog* 'manjši, čokat hišni pes [...]' – *bokser* 'večji službeni pes [...]' (samci buldoga so visoki 50–71 cm, samci bokserja pa 57–63; prim. www.mojpes.net).²

Zagovorniki izkustvenega realizma³ trdijo, da je človek aktivno vpleten v konstituiranje pomena jezikovnih prvin prek izkustva, pri čemer pa človeška subjektivnost seveda ni neomejena, temveč zaznamovana s številom uporabljenih pomenskih shem, konceptualno oblikovanih s človeško fizično, družbeno in kulturno interakcijo s svetom. Jezik je del človeškega razuma in je primarno namenjen sporazumevanju (komunikaciji) in delitvi izkušnje. Vedenje o jeziku je strukturirano konceptualno, razkriva ga jezikovna raba, zato ima osrednjo vlogo pri tem ravno raziskovanje pragmatičnega pomena.⁴

¹ Pomembnejši rezultati kognitivističnega pristopa v slovenskem jezikoslovju so reflektirani zlasti v frazeologiji z analizo konceptualne metafore, npr. Jemec 1998/99; Kržišnik in Smolič 1999; Kržišnik 2004; Bernjak 2007. Leksikal(izira)no metaforo kot tip znotrajleksemske medpomenske povezave, ki jo omogoča ustrezna pomenska organiziranost jezikovnega sistema, ne (zgolj) asociativna povezanost vsebin, pa je celovito obravnavala J. Snaj (2010) v okviru slovenskega leksikalnega pomenslovja; pri tem strukturalistični vidik ne izključuje predpostavk znotraj teorije konceptualne metafore.

² Primerjava v drugih slovarjih bi verjetno dala podobne rezultate, npr. Merriam-Webster: *bulldog* 'a short, strong, muscular dog [...]', *boxer* 'any of a German breed of compact medium-sized dogs [...]'.

³ Poleg Lakoffa in Johnsona omenimo še Eve Sweetser (*From etymology to pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, 1990), Sophio Marmaridou (*Pragmatic Meaning and Cognition*, 2000), Jana Garretta. Literatura s področja »utelešenosti razuma« (*embodied cognition, embodied reason*), ki posplošuje idejo, da so kognitivni procesi globoko zakoreninjeni v človeški telesni interakciji s svetom, je po letu 2000 močno narasla in bi potrebovala temeljit strokovni pregled in kritičen premislek (prim. Wilson 2002).

⁴ Pragmatični pomen kot pomen, ki ga določa in oblikuje jezikovna raba in je utemeljen kognitivno in družbeno. S. Marmaridou (2000) je v okviru teorije izkustvenega realizma skušala pojasniti pomen tipičnih pragmatičnih pojavov, kot so deiktični izrazi, presupozicije, govorna dejanja in konverzacijske implikature. Aktualna so tudi leksikološka spoznanja pri nas o tem, da imajo medmeti, členki in pragmatični frazemi »sporočanjsko-komunikacijski« (Vidovič Muha 1999), »pragmatični pomen« (Jakob 2006) v smislu leksikaliziranega govornega dejanja.

Sodobna pragmatična izhodišča⁵ poudarjajo, da je za celovito razumevanje fenomena jezikovne rabe treba upoštevati kognitivne in družbene vidike sporazumevanja, saj je jezik tako biološki kot družbeni pojav, po eni strani del človeškega razuma in kognitivnih sposobnosti, po drugi pa se razvija družbeno, v družbi in je povezan z družbenim zaznavanjem.

Pragmatični pomen v izkustvenem realizmu je opredeljen kot »utelešen«⁶ v okviru človeških bioloških (kognitivnih) genetsko pogojenih sposobnosti ter individualnih in kolektivnih fizičnih in družbenih izkušenj, ki jih človek pridobiva iz življenjskega okolja, v katerem funkcionira kot biološko in družbeno bitje (MARMARIDOU 2000: 60–63; BERNJAK 2007: 289). Implicira, da isti nevralni in kognitivni mehanizmi, ki so zadolženi za percepcijo in senzomotorični nadzor, kreirajo naše konceptualne sisteme in načine človeškega razumevanja prek procesov hkratne nevralne aktivacije (MARMARIDOU 2000: 48).⁷

(Pre)živeti v prostoru je primarni cilj živih bitij in človeška prostorska izkušnja je pravzaprav prvinska, zato se vsaka veda, ki preučuje človeka in njegovo delovanje, dotakne tudi nekega segmenta prostorskega. V 80. letih prejšnjega stoletja se je v psihologiji utrdilo prepričanje o tem, da ima prostorska organizacija osrednjo vlogo v človeški kogniciji (LYONS 1977: 718 po MILLER in JOHNSON-LAIRD 1976: 375 id.). Konec 80. let 20. stoletja je raziskovanje prostorske entitete doživelo svojevrstni preporod, saj so mnoga družboslovna in humanistična področja v središče svojega raziskovalnega premisleka postavila prostor oz. prostorskost (WARF in ARIAS 2008: 12).⁸ V strokovni literaturi se ta raziskovalni premik označuje sicer nekoliko populistično, prostorski obrat (*spatial turn*), označuje pa ga spoznanje, da sta položaj (pozicija) in kontekst osrednje in neizogibno implicirana v vse strukture našega vedenja.⁹

⁵ Pregled sodobnih jezikovnopragmatičnih izhodišč raziskovanja jezikovne rabe in glavnih predstavnikov filozofske, kognitivne in družbene usmeritve pragmatike je podan pri S. MARMARIDOU (2000: 13–41).

⁶ Pojem utelešenosti je predmet zanimanja v nevroznanosti, psihologiji, semiotiki, jezikoslovju, filozofiji in antropologiji (FUSAROLI, DEMURU, BORGHİ 2012: 1–6).

⁷ Tovrstne raziskave potekajo v nevropsihologiji; že dolgo je znano, da je primerna obdelava časovnih in prostorskih podatkov predpogoj za ustrezno človeško delovanje in dojemanje sveta. Študije dajejo zanimive rezultate; npr. potrjene so domneve o tem, da je desna polovica možganov ključno vpletena v razumevanje prostora, medtem ko je leva bolj povezana z razumevanjem časa (Lux, Marshall, Ritzl, Zilles, Fink, 2003). Zanimiva je tudi eksperimentalna študija o tem, da se preslikave prostorskega razlikujejo med ljudmi, ki pri delu primarno uporabljajo desno oz. levo roko, pri čemer desničarji pozitivneje vrednotijo desno stran in obratno (Casanto 2009).

⁸ Kritičnemu razmisleku »prostorskega obrata« v literarni vedi sta bili namenjeni tematska števila *Slavistične revije* 60/3 (2012), ur. Urška Perenič, in tematska številka revije *Primerjalna književnost* 36/2 (2013).

⁹ Med pionirji je omenjen Georg Simmel (s člankoma *The Sociology of Space, On the Spatial Projections of Social Forms*, 1903), ki je v začetku 20. stoletja z raziskovanjem prostora kot družbenega konstrukta odprl nove raziskovalne dimenzije kulturoloških in družboslovnih znanosti (BUSCH 2009: 130). V 60. letih sta pariška intelektualca Michel Foucault in Henri Lefebvre neodvisno drug od drugega prva radikalno povzdignila prostorsko entiteto, ki je dotlej veljala za statično, nad časovno, ki je veljala za dinamično, in razkrila ontološko pomembnost prostora. S tem sta pomembno vplivala na širjenje ideje prostorskega najprej na geografijo in zgodovino, nato še v druge družboslovne in humanistične znanosti (SOJA 2009: 18). V naravoslovnih znanostih se je že v začetku 20. stoletja uveljavil koncept prostor-čas, ki prostorski razsežnosti priključuje še časovno (t. i. štiridimenzionalni prostor Minkowskega); prim. npr. *Encyclopaedia Britannica: Time in 20th-Century Philosophy of Physics*.

1.2 Metoda

Nabor (enobesednih) prostorskih leksemov je bil pripravljen iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ) s sistemsko enotno pomenskosestavinsko zgradbo slovarskih razlag; izhajali smo iz razmerja med izrazom in s pomenom aktualizirano vsebino predstave (prostorske) pojmovne danosti (VIDOVIČ MUHA 2000: 18). Seznam jezikovnih izrazov, ki izražajo gibanje, položaj, stran telesa, usmerjenost ali razsežnost, smo uredili besednovrstno in ga primerjali z naborom gradiva v Leksikalni bazi za slovenščino,¹⁰ ki je v *Predlogu za izdelavo Slovarja sodobnega slovenskega jezika* predvidena kot eden temeljnih virov za izdelavo Slovarja sodobnega slovenskega jezika (KREK, KOSEM, GANTAR 2013: 10).

Jezikovnopragsmatični vidik je osredotočen na analizo rabe prostorskih izrazov v kontekstu okoliščin izrekanj, ki zaradi besedilnih korpusov ni več zgolj fiktivno možna, temveč temelji na gradivsko potrjenih tipičnih besedilnih realizacijah, ki omogočajo v večji meri in objektivneje razumeti dejanske okoliščine izrekanja in pogoje rabe. Zato smo v gradivu besedilnega korpusa Gigafida¹¹ analizirali rabo prostorskih izrazov, pri čemer je bila sistematično pregledana pogostnost pojavitve prostorskih pridevniških, prislovnih in predložih izrazov.¹² Na izbranih primerih je bilo analizirano neposredno besedilno okolje levo in desno od prostorskega izraza, gradivo pa razvrščeno glede na korpusni podatek o besedni vrsti, frekvenci in »kubičnem razmerju vzajemnosti« oziroma t. i. MI3 kolokatorjev (GANTAR 2007: 46 v GORJANC 2005: 82), pri čemer smo se omejili na največ deset najpogostejših kolokatorjev pri vsaki posamezni skupini. Sledil je deskriptivni opis empirično analiziranega izbranega gradiva.

2 Rezultati analize z razpravo

Prostor, splošno opredeljen ko »neskončna tridimenzionalna razsežnost, v kateri imajo predmeti in dogodki neko relativno pozicijo (položaj) in usmerjenost« (npr. po Encyclopaedii Britannici), določajo tri razsežnosti: dolžina, širina in višina oz. globina. V slovenščini izražamo razmerja (znotraj) teh razsežnosti s pridevniki, prislovi in predlogi, in sicer kakovostnimi pridevniki, ki poimenujejo (merljivo) razsežnost v prostoru (VIDOVIČ MUHA 2000: 65, 171–72), npr. *dolg – kratek*, *debel – tanek*, *ozek – širok*, *globok – plitev* oz. *plitek*; *visok – nizek*; krajevnimi pridevniki, npr. *bližnji*

¹⁰ Upoštevaajoč poskusni *Spletni slovar slovenskega jezika*.

¹¹ Korpus Gigafida vsebuje 1.187.002.502 besedi oz. 3.659.058 lem (JAKOPIN 2014: 10).

¹² Priznati je treba, da razmišljanje o povezanosti prostora in jezika raziskovalca hitro zapelje v smer lokalističnega razmišljanja (npr. teorija semantičnih lokacij; Piper 2001), da imajo prostorski izrazi v jeziku primarnejšo vlogo v primerjavi z drugimi izrazi, kar je tudi hipoteza kognitivnih psihologov, npr. Miller, Johnson-Laird (MARMARIDOU 2000: 86). Prostorski izrazi so namreč pogosto osnova za razlaganje drugih izrazov, npr. *krošnja* (zgorjni del drevesa), *hlače* (oblačilo, ki obdaja spodnji del telesa), *dlan* (del zgornje človeške okončine), *zadnjica* (spodnji del človeškega trupa, zgornji del živalskega trupa), *obesiti* (namestiti kaj tako, da je pritrjeno zgoraj), *dvigniti* (premakniti z nižjega mesta, položaja na višjega), *skloniti se* (premakniti glavo, zgornji del telesa navzdol, zlasti naprej), *dohiteti* (s premikanjem priti do koga, ki gre spredaj), *pllašč* (oblačilo, ki se spredaj zapenja), *prvi* (ki leži, je spredaj pred čim), *metuljček* (modni dodatek na sprednji strani srajce) ipd. Vključitev vseh leksemov s prostorskimi asociativnimi predstavami bi pomenila prevelik odmik od cilja pojasniti leksikalizacijo prostorskih razmerij v slovenščini.

– *daljnji*; krajevnimi prislovi in prislovnimi zaimki: *zgoraj – spodaj, dol – gor, spredaj – zadaj, levo – desno, blizu – daleč, notri – zunaj, noter – ven, naprej – nazaj – naravnost; navzgor oz. navkreber – navzdol, navznoter – navzven; severno – južno, vzhodno – zahodno; tu oz. tukaj – tam*; prostorskimi predlogi, npr. *nad – pod, v – iz, od – do, pred – za*.

2.1 Pogostnost rabe prostorskih izrazov

Prostorski izrazi so, sodeč po podatkih o številu pojavitev v korpusu Gigafida, v jezikovni rabi zelo pogosti. Pregledana je bila pogostnost 12 lematiziranih kakovostnih pridevnikov,¹³ 25 krajevnih prislovov, 3 krajevnih prislovnih zaimkov in 8 prostorskih predlogov. Vsi imajo v korpusu več kot 2000 pojavitev, 56 % ima celo več kot 50.000 pojavitev. 41 % pridevnikov in 21 % prislovov (vključno s prislovnimi zaimki) ima več kot 100.000 pojavitev, npr. *širok* (185.383), *nizek* (263.329), *dolg* (382.014), *kratek* (401.830), *visok* (759.791); *tukaj* (173.605), *nazaj* (180.483), *daleč* (212.673), *tu* (314.053), *naprej* (389.517), *tam* (444.952). 75 % predlogov pa ima več kot 2.000.000 pojavitev v korpusu, npr. *pred* (2.111.618), *do* (3.684.487), *od* (3.925.760), *iz* (4.148.311), *za* (15.506.349), *v* (31.211.962).¹⁴

Vsi ti prostorski izrazi so v slovenščini že bili kompleksno in tudi pomensko-funkcijsko slovarsko obravnavani (npr. SSKJ). V Leksikalni bazi za slovenščino so skladensko razčlenjeni in pomensko opisani 3 izrazi, ki imajo v korpusu okrog 60.000 pojavitev: pridevnika *ozek* (68.593) in *debel* (65.386) ter prislov *zunaj* (54.377).

2.2 Kolokabilnost prostorskih izrazov

Identificirani zanimivejši kolokatorji prislovov *zgoraj* in *spodaj* so: a) samostalniki, ki poimenujejo dele besedila oz. neko upodobitev, npr. *slika zgoraj* (tako še: *pasica, stran, fotografija, rob*); b) glagolska primitiva *biti, imeti*, npr. *biti spodaj*; c) glagoli čutnega zaznavanja, npr. *gledati*; č) glagoli, ki ubesedujejo človeško besedilno delovanje, npr. *pisati, pripisati, objavljati, napisati*; d) izglagolski stanjski pridevniki, npr. *naveden, omenjen, naštet, opisan, citiran, podpisan*; e) prostorska predloga *od, v*, npr. *od zgoraj, spodaj v*; f) krajevni prislovi, npr. *desno, levo, visoko, daleč, globoko*, in g) krajevni zaimki, npr. *tam, tu*. Prislova *zgoraj* in *spodaj* sta pogosto sestavini stalnih besednih zvez in frazeoloških enot, npr. *od zgoraj navzdol, od spodaj navzgor; zgoraj brez* 'brez modrčka', *spodaj brez* 'brez spodnjic', *nekdo/tisti/on/oni tam zgoraj 'bog', nekje tam zgoraj 'nebesa'*.¹⁵

¹³ Tipologija lematiziranih pridevnikov v korpusu Gigafida ni pomenska; pridevniki so razdeljeni na »splošne, svojilne in deležniške«. V izračunu so upoštevani »splošni pridevniki«, ki pa seveda niso vedno kakovostni, temveč vrstni, del stalnih besednih zvez, npr. *visoko šolstvo, višje sodišče, visoka šola, višja šola; globoki dekolte, širša javnost, široki rezanci; debelo črevo, Debeli rtič* ipd. Problemov, povezanih z lematiziranostjo korpusa, na tem mestu ne bomo odpirali.

¹⁴ Zadnji dostop dne 8. 7. 2014.

¹⁵ Frazeološke enote zaradi svojega celovitega pomena potrebujejo svojevrstno obravnavo. Frazeološke sestavine s prostorsko sestavino so vsekakor zanimive za raziskovanje konceptualne metafore, npr. *zgoraj je dobro*.

Podobno so med opaznejšimi kolokatorji pri prislovih *spredaj* in *zadaj*: a) glagolska primitiva *biti*, *imeti*, npr. *biti spredaj*; b) stanjska glagola *ostati*, *sedeti*; c) krajevni prislovi, npr. *daleč*, *desno*, *levo*; č) krajevni zaimki, npr. *tam*, *tu*, in d) prostorski predlogi, npr. *od spredaj*, *zadaj za*.

Med zvezami pridevnika *levi* in *desni* je vredno omeniti samostalniške zveze, katerih jedrni del zapolnjujejo poimenovanja parne predmetnosti, zlasti telesnih delov, npr. *roka*, *noga*, *oko*, *rama*, npr. *leva roka*; *desno krilo*. Statistično najustaljeneje so zveze s samostalnikom *stran*, ki implicira prostorskost, npr. *desna/leva stran ceste*, *desna/leva stran telesa*. Izpostaviti je treba še pogosto skladijsko povezovanje pridevnikov *levi* in *desni* s prostorskimi predlogi *na*, *v*, *za*, *pod*, *od*, *proti*, npr. v zvezah *od leve proti desni*, *na levi*, *v levo*, *proti desni*.

Pregledane najpogostejše zveze z izbranimi prislovi, prislovnimi zaimki in pridevniki pokažejo v paru presenetljivo visoko identično realizacijo najpogostejših (prostih) besednih zvez, tudi ob zgolj statistični omejitvi na pet najpogostejših kolokatorjev, npr. razmerje a) *zgoraj – spodaj*, npr. *slika*, *fotografija*, *stran zgoraj/spodaj*; *biti*, *imeti zgoraj/spodaj*, *zgoraj/spodaj napisati*, *pripisati*; *zgoraj/spodaj naveden*, *omenjen*, *opisan*; *od zgoraj/spodaj*; *levo*, *desno*, *daleč zgoraj/spodaj*; *tam*, *tu zgoraj/spodaj*; b) *spredaj – zadaj*, npr. *biti*, *imeti*, *sedeti spredaj/zadaj*; *daleč spredaj/zadaj*; *tam spredaj/zadaj*; *spredaj/zadaj od*, *za*, *v*; c) *levo – desno*,¹⁶ npr. *levo/desno biti*; *levo/desno zaviti*, *zapeljati*; *levo/desno spodaj*, *zgoraj*; *na*, *v levo/desno*; *levo/desno od*. Posamezni protipomenski pari spadajo v isto pomensko polje, saj temelji na pripadnosti skupnemu pojmovnemu polju, kot navaja že A. VIDOVIČ MUHA (2000: 169) za par *dolg – kratek*. V slovarskem pomenskem opisu se v teh primerih zdi smiselno ohraniti podatek o medleksemskem pomenskem razmerju in ga tipološko ustrezno prikazati; v SSKJ, ki označuje dve skupini protipomenk, tj. skrajnostne in dopolnjevalne (VIDOVIČ MUHA 2000: 174), je npr. s kvalifikatorjem antonim (ant.) označeno razmerje *zgoraj – spodaj*.

2.3 Pragmatični pomen prostorskih izrazov

Pomen prostorskih izrazov je v slovenskem leksikalnem pomenoslovju tipološko že razčlenjen in opredeljen; prim. VIDOVIČ MUHA 2000: pomen krajevnih prislovo (37, 75–77, 97), pomen izprislovnih in izštevniških, vrstnih vrstilnih pridevnikov (64–65), pomen pridevnikov, katerih denotat je (merljiva) razsežnost v prostoru (65), pomen pridevnikov, povezanih z govornim dejanjem (190); prim. tudi skladijskopomenske utemeljitve o prvotno prostorskem oz. časovnem pomenu predložnih morfemov pri A. ŽELE (2012: 63 in na več mestih). Zato skušamo ugotovitve, da imajo prostorski izrazi z govornim dejanjem neločljivo povezan pomen in relativno prostorsko orientacijo glede na govorca (VIDOVIČ MUHA 2000: 64),¹⁷ osvetliti še s pragmatičnega vidika.

Analiza gradiva pokaže, da govorec z rabo prostorskih izrazov opravlja različna govorna dejanja, tipično dve: govorec izraža položaj, gibanje oz. usmerjenost koga/česa v tridimenzionalnem prostoru oz. govorec kaže na določeno mesto (v besedilu),

¹⁶ Prislova *levo*, *desno*, ki izražata prostorsko razmerje, sta izpeljana iz pridevnikov, in smo ju ločeno analizirali.

¹⁷ V SSKJ je to vidno v slovarskih razlagah pridevnikov *desni–levi* in prislovo *tukaj–tam*.

npr. *Zdelo se mu je, da se s tekočimi stopnicami vozi že celo večnost in končno je bil zgoraj na peronu – Izredni študent mora zgoraj naštete razloge utemeljiti z ustrežno dokumentacijo.*

Referenčna točka prostorskih izrazov je različna. Prim. povedi:

- (1) *Razstavna polovica sejma je zgoraj, prodajna je spodaj.*
- (2) *Izjavljam, da so zgoraj navedeni podatki resnični.*

Referenčna točka prislova *zgoraj* je v povedi (1) vezana na govorčevo zaznavanje prostora ('nad mano'), v povedi (2) pa na zaznavanje časa ('prej'). Prim. SSKJ (gesli *zgoraj* in *spodaj*), kjer je časovna dimenzija vključena v opis ponazarjalnih zgledov *zgoraj navedeni podatki* 'v predhodnem, dotakratnem besedilu', *opombe glej spodaj* 'v predhodnem, dotakratnem besedilu'. Raba izglagolskega pridevnika v prislovni zvezi tipa *zgoraj naveden*, ki je bila tudi s korpusno analizo identificirana kot pogosta (prim. 2.2), tipično indicira mestovno (ne prostorsko) referenčno točko.

- (3) *Ostanite tukaj.*
- (4) *Kliknite tukaj.*

Pomen prislovnega zaimka *tukaj* je v povedi (3) mogoče določiti glede na govorce, ki je v trenutku govorjenja prisoten v prostoru ('kjer sem zdaj jaz' oz. 'kamor zdaj jaz kažem'), v povedi (4) pa to ni nujno ('kamor (zdaj) jaz kažem' oz. 'kamor kaj, npr. puščica, kaže). Prostorsko referenco vzpostavlja le, kadar ga definira tudi časovna dimenzija, sicer indicira mestovno referenčno točko.

- (5) *Peljite skozi lipov drevored, nato zavijte levo.*
- (6) *Pojdite skozi vhod levo od odra.*

V obeh povedih je v pomenu prislova časovna dimenzija nerelevantna. Referenčna točka je človeško telo, ki je z vertikalnega vidika razumljeno dvodelno,¹⁸ zato je povezava z govorcem le posredna. Intuitivno se je zavedamo in jo je kognitivno tudi mogoče pojasniti.

2.4 Utelesenost izražanja prostorskih razmerij

Odgovoriti želimo še na vprašanje, kateri kognitivni mehanizmi podpirajo leksikalizacijo prostorskih razmerij. Raziskovanje univerzalnosti v prostorski semantiki je pokazalo, da vsi jezikovni prostorski sistemi temeljijo na človeškem izkustvu prostora, ki je omejen z naravo človeškega zaznavnega sistema (REGIER 1995: 63).¹⁹ Prostorskim razmerjem *zgoraj – spodaj, spredaj – zadaj in levo – desno* je skupna predstavnna shema telesno (tj. pogojene z vidom oz. premikanjem glave) in perceptivno (tj. z

¹⁸ Telo se menda pri človeškem zarodku začne razvijati simetrično (leva stran je enaka desni). Srce je prvi organ, ki se začne razvijati asimetrično, ko se levi ventrikel razširi. Ta položaj srca je pri človeku naraven in genetsko pogojen, saj se le pri 0,01 odstotku ljudi srce razvije na desni strani in velja za prirojeno anatomsko anomalijo (*dextrocardia situs inversus*). Človeško telo (ne govorec!) je orientacijska točka tudi v razlagah pridevnikov *levi* in *desni* v SSKJ (npr. *levi*): 'ki je na isti strani telesa kot srce'.

¹⁹ Seveda pa jeziki prostor različno opisujejo (Levinson 2004; www.medscape.com).

opazovanjem prostora okrog sebe) ponotranjene izkušnje. Premikanje oči oz. glave pri usmerjenosti, osredotočenosti pogleda na referenčno točko v prostoru je človeško univerzalno. Utelesenost pomena prostorskih razmerij omogoča polnofunkcijsko rabo teh pogostih izrazov v najrazličnejših kontekstih, predvsem pa razumevanje mnogih iz te prostorske predstavne sheme motiviranih pomenskih prenosov.

3 Sklepna misel

Že zgolj frekvenčni podatki o pogosti rabi prostorskih izrazov kažejo, da pri prostorskih izrazih upravičeno pričakujemo temeljit pomensko-funkcijski opis v vseh novih razlagalnih slovarjih slovenščine. Z analizo kolokabilnosti prostorskih izrazov v korpusnem gradivu smo potrdili obstoj osnovnih treh prostorskih razmerij v slovenščini: *zgoraj – spodaj, spredaj – zadaj in levo – desno*.²⁰ Vertikalno razmerje *zgoraj – spodaj* se potrjuje kot eno od primarnih leksikaliziranih prostorskih razmerij (prim. LYONS 1977: 690). Analiza jezikovne rabe je pokazala, da je v leksikalizacijo temeljnih prostorskih razmerij ključno vpleten človek kot uporabnik jezika. Z alterativnim izkustvenim pristopom k pragmatičnemu pomenu smo pojasnili, da so temeljna prostorska razmerja utemeljena z univerzalno človekovo bivanjsko in čutno izkušnjo, s čimer smo potrdili v jezikoslovju že ugotovljeno, da prostorska dimenzija temelji na antropocentričnem in antropomorfskem dojetanju sveta (LYONS 1977: 690).

VIRI IN LITERATURA

- Elizabeta BERNJAK, 2007: Črno na belem – fehéren feketén: Pomenske razsežnosti črne in bele barve v slovenski in madžarski frazeologiji. *Slavistična revija* 55/1–2. 283–302.
- Brigitta BUSCH, 2009: Local Actors in Promoting Multilingualism. *Discourses on Language and Integration: Critical Perspectives on Language*. Ur. G. Hogan-Brun, C. Iar-Molinero, P. Stevenson. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 129–52.
- Daniel CASANTO, 2009: Embodiment of Abstract Concepts: Good and Bad in Right- and Left-Handers. *Journal of Experimental Psychology* 138/3. 351–67.
- Encyclopedia Britannica*. Na spletu.
- Riccardo FUSAROLI, Paolo DEMURU, Anna M. BORGHI (ur.), 2012: *Journal of Cognitive Semiotics: The Intersubjectivity of Embodiment* 4/1.
- Polona GANTAR, 2007: *Stalne besedne zveze v slovenščini: Korpusni pristop*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Dirk GEERAERTS, Hubert CUYCKENS, 2007: *Cognitive Linguistics*. Oxford: University Press.
- Nataša JAKOP, 2006: *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

²⁰ Zanimive rezultate bi dala pragmatična analiza še drugih prostorskih razmerij, npr. *notri–zunaj*.

- Primož JAKOPIN, 2014: Slovar sodobnega slovenskega jezika in Wikislovar. *Posvet o novem slovarju slovenskega jezika*. Na spletu.
- Mateja JEMEC (1998/1999): Človeku dobro dene, če se izrobanti: Izražanje jeze v Slovarju slovenskega knjižnega jezika, Pleteršnikovem Slovensko-nemškem slovarju in Slovenskem etimološkem slovarju. *Jezik in slovstvo* 44/6. 229–36.
- Božidar KANTE (ur.), 1998: *Kaj je metafora?: Zbornik*. Ljubljana: Krtina.
- Korpus Gigafida*. Na spletu.
- Simon KREK, Iztok KOSEM, Polona GANTAR, 2013: *Predlog za izdelavo Slovarja sodobnega slovenskega jezika*. Na spletu.
- Erika KRŽIŠNIK, Marija SMOLIČ, 1999: Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj. 35. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: FF. 61–83.
- Erika KRŽIŠNIK (2004): Pojmovanje metafore v kognitivnem jezikoslovju. Čas je denar – tako rečemo = tako mislimo. *Slovenski jezik in literatura v evropskih globalizacijskih procesih*. Ur. M. Jesenšek. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 56–77.
- George LAKOFF, Mark JOHNSON, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: University Press.
- Stephen C. LEVINSON, 2004: *Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge: University Press.
- Silke LUX, John C. MARSHALL, Afra RITZL, Karl ZILLES, Gereon R. FINK, 2003: Neural Mechanisms Associated with Attention to Temporal Synchrony versus Apatial Orientation: An fMRI Study. *NeuroImage* 20. 58–65.
- John LYONS, 1977: *Semantics*. Cambridge: University Press.
- Sophia S. A. MARMARIDOU, 2000: *Pragmatic Meaning and Cognition*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Merriam Webster Dictionary*. Na spletu.
- George A. MILLER, Phillip N. JOHNSON-LAIRD, 1976: *Language and Perception*. Cambridge: University Press.
- Predrag PIPER, 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek 91.
- Terry REGIER, 1995: A Model of the Human Capacity for Categorizing Spatial Relations. *Cognitive Linguistics* 6/1. 63–88.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970, 1975, 1979, 1985, 1991). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Jerica SNOJ, 2010: *Metafora v leksikalnem sistemu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Edward W. SOJA, 2009: Taking space personaly. *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. Ur. B. Warf, S. Arias. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group. 11–34.

- Ada VIDOVIČ MUHA, 1999: Čas in prostor, ujeta v slovenski slovar 20. stoletja. 35. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: FF. 7–26.
- , [2000] 2013: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Ljubljana: ZIFF.
- Barney WARF, Santa ARIAS (ur.), 2009: *The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Margaret WILSON, 2002: Six Views of Embodied Cognition. *Psychonomic Bulletin & Review* 9/4. 625–36.
- Andreja ŽELE, 2012: *Pomensko-skladenjske lastnosti slovenskega glagola*. Ljubljana: Založba ZRC ZRC SAZU.

SUMMARY

With a linguistic pragmatics approach, which explains the meaning of linguistic components relative to the participants of communication and the context of their use, the article analyzes lexicalized Slovene speech acts with spatial reference. The study included place adverbs and adverbial phrases, e.g., *tukaj* ‘here’, *tam* ‘there’, *tja* ‘there’, *blizu* ‘close by’, *daleč* ‘far’, *na levo* ‘to the left’, *na desno* ‘to the right’; prepositions expressing spatial relationships, e.g., *pred*, ‘in front’, *za* ‘behind’, *od* ‘front’, *do* ‘(up) to’; and some verbs of motion, e.g., *približevati se* ‘to approach’, *oddaljevati se* ‘to distance oneself’, *dohitevati* ‘to catch up’, *prehitevati* ‘to pass up’. The conceptual structuring of space and the expression of spatial relationships in Slovene are largely based on dynamic, relative understanding of space, which is not absolute, but depends on the observer and the temporal dimension (Minkowski’s space vs. time). Hence the lexicalization of spatial relationships is enabled and supported by the speaker’s egocentric view of the surrounding space. The results of the study that reveal the dimension of the speaker’s egocentric view of the surrounding space and the conception of spatial relationships in Slovene have a direct application in lexicography, i.e., in treating the group of spatial (deictic) components.